Doğu Türkistan'ın Tarihî Coğrafyası

(MÖ III.-MS X. YÜZYIL)

Kürşat Yıldırım

ÖTÜKEN

Dr. Kürşat Yıldırım; Karslı bir Terekeme (Karapapak) Türk'ü olan yazar 1982 yılında İstanbul'da doğmuştur. 2004 Yılında Dokuz Eylül Üniversitesi'nde Kamu Yönetimi Bölümü'nü bitirmiş, mezuniyetinden itibaren 2006 yılına kadar Bakü Devlet Üniversitesi'nde Rusça öğrenmiş ve Bakü, Kazakistan ve Güney Rusya'nın Derbend bölgesinde tarih araştırmaları yapmıştır. 2006-2007 yıllarında Pekin Merkezi Milletler (Minzu) Üniversitesi'nde birebir derslerle Eski Çince öğrenmiş ve mezkûr üniversitenin kütüphanesi ile Türkoloji Bölümü'nde, Pekin Üniversitesi'nde ve Çin Milli Kütüphanesi'nde araştırmalarda bulunmuştur. 2008 yılın yaz ayında ise Şam'da hususî olarak klasik Arapça dersleri almıştır. 2011 yılında Yüksek Lisans tezini tamamlamıştır. 2013 ve 2014 yıllarında Çin Halk Cumhuriyeti, Doğu Türkistan, Güney Sibirya ve Moğolistan'da toplam üç buçuk ay saha araştırması yapmıştır. 2015 yılında doktor unvanı almıştır. 2015 yılı Temmuz-Ağustos aylarında Rusya Federasyonu Saint Petersburg Şehri'ndeki Şarkiyat Enstitüsü'nde araştırmalarda bulunmuştur. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda 2009 yılında Araştırma Görevlisi ve 2015 yılında ise Yrd. Doç. Dr. olarak atanmıştır. Çince, Rusça ve İngilizce bilen ve diğer bazı dillerde araştırma yapacak düzeyde okuyabilen yazar Türk tarihi sahasında kitap, makale ve bildiriler kaleme almıştır. Yazar evli ve bir kız çocuk babasıdır.

İçindekiler

Kısaltmalar 11
Önsöz 13
Giriş ve Kaynaklar 17

I. Bölüm
Doğu Türkistan'ın Tarihî Coğrafyasına Giriş

I. Tarihî Zemin
1. Türkistan ve Doğu Türkistan Tâbiri 31
2. Doğu Türkistan'ın İlk Sakinleri 35
3. Doğu Türkistan'ın Umûmî Erken Tarihi 51

II. Coğrafî Zemin

1. Umûmî Coğrafya 60
2. Yollar 62
3. Sıcaklık ve Yağışlar 74
4. Düzlükler ve Ovalar 78
5. Şehir Yapıları 83

II. Bölüm
Doğu Türkistan'da Yerleşimler, Yerler, Dağlar ve Sular
(Mö III.-Ms X. Yüzyıl)

Giriş: Teorik Çerçeve
Yerleşim ve Şehir 119
Yerler 120
1- Turfan 122
- Ad ve Tarihî İnkişaf 122
- Coğrafya 124
- Kültür 126
- Tarih 127
- Yerleşimler 130
- Yerler 140
- Sular 144

2- Karaşeher-Korla 146
- Coğrafya 147
- Kültür 149
- Tarih 150
- Yerleşimler 152
- Yerler 159
- Dağlar 160
- Sular 165

3. Kuça....169
Ad ve Tarihî İnkişaf....169
Coğrafya....171
Kültür....172
Yerleşimler....174
Yerler....176
Sular....176
4. Aḳsu ve Uç Turfan....180
Aḳsu....180
Uç Turfan....182
Yerleşimler....184
Dağlar....185
Sular....190
5. Ḳaşḳar....194
Ad ve Tarihî İnkişaf....194
Coğrafya....196
Kültür....198
Tarih....199
Yerleşimler....200
Dağlar....203
Sular....204
6. Taşkurkan....206
Ad ve Tarihî İnkişaf....206
Coğrafya....207
Kültür....208
Yerleşimler....209
Yerler....212
Dağlar....213
Sular....214
7. Yarkend....215
Ad ve Tarihî İnkişaf....215
Coğrafya....218
Kültür....220
Tarih....220
Yerleşimler....223
Sular....226
8. Ḫoten....229
Ad ve Tarihî İnkişaf....229
Coğrafya....232
Kültür....233
Tarih....234
Yerleşimler....235
Yerler....244
Dağlar....245
Sular....246
9. Ḳomul....249
Ad ve Tarihî İnkişaf....249
Coğrafya....252

Kültür....254
Yerleşimler....255
Yerler....267
Dağlar....271
Sular....275
10. Beşbalık (Ürümçi-Cimsar) Havalisi....278
Ad ve Tarihî İnkişaf....278
Coğrafya....281
Kültür....282
Tarih....283
Yerleşimler....283
Yerler....287
Dağlar....292
11. İli-Altay-Tarbagatay....295
Yerler....295
Dağlar....304
Sular....312
12. Kroran (Lou-Lan)....321
Coğrafya....321
Kültür....321
Tarih....322

Kaynakça....325
Çin Kaynakları....325
Arap Kaynakları....327
Fars Kaynakları....328
Grek ve Latin Kaynakları....328
Türk Kaynakları....328

Haritalar....345

Dizin....359

Kısaltmalar

CAPN	Central Asian Turkic Place-Names
CnS	Chin Shu
CoS	Chou Shu
CS	Chin Shih
CTS	Chiu T'ang Shu
DBYN	Diyarimizdiki Bir Ḳisim Yer Namliri
DLT	Divanü Lûgat-it-Türk
DTCF	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
DTS	Drevnetyurkskiy Slovar
HCCL	Hui Ch'u Ch'ien Lu
HHS	Hou Han Shu
HS	Han Shu
HTS	Hsin T'ang Shu
KB	Kutadgu Bilig
MS	Ming Shih
MTS	Moğolca Türkçe Sözlük
ÖTYN	Ötmüşning Tamğasi- Yer Namliri
SC	Shih Chi
SCC	Shui Ching Chu
SgS	Sung Shu
SHCCI	Shan Hai Ching Ch'üan I
SnS	Sung Shih
SS	Sui Shu

ŞYSA	Şincyangnıng Yer Su Atarı
ŞYNE	Şincang Yer Namlirining İtimologisi
TM	Türkiyat Mecmuası
TP	T'oung Pao
TR	Tarih-i Reşidi
TT	T'ung Tien
TTHYC	Ta T'ang Hsi Yü Chi Chiao Chu
Tür.	Türkçe
TWC	Hsi Yü T'ung Wen Chih
UŞYNL	Uygurca Şincang Yer Namlırı Lugiti
WHTK	Wen Hsien T'ung Kao
WL	Wei Lüeh
WS	Wei Shu
XJDMS	Xin-jiang Di-ming-da-ci-dian
XYDM	Xi-yu Di-ming
XYDMCD	Xi-yu Di-ming Ci-dian
XYDMKL	Xi-yu Di-ming-kao-lu
XYTZZ	Xi-yu Tu-zhi Jiao-zhu
YHC	Yüan He Chün Hsien T'u Chih
YS	Yüan Shih
YTC	Hsi Yü T'u Chih
ZGLSDM	Zhong-kuo Li-shi Di-ming Da Ci-dian

Doğu Türkistan'ın Kumları Altında Yatan Ulu Atalara…

Önsöz

Doğu Türkistan sahasının tarihî coğrafyasını bir bütün olarak incelemek oldukça zordur ve galiba bir kitabın hacmine de sığmayacak kadardır. Bilhassa Asya Türk tarihinin erken devirleri için çoğu kez sadece Çin kaynaklarına müracaat edilebildiğinden coğrafya tafsilatlarının tümüyle toplanması ve mülahazası neredeyse imkânsızdır. Bu yüzden erken Asya ve Türk tarihine dâir tarih çalışmalarındaki coğrafya malûmatlarının çoğu eski Çince bilmeyen veya bilse de coğrafyaya aşina olmayan okuyucular için mânâsız kelimeler yığınıdır.

Çalışmamızda bilhassa Büyük Hun Devleti ve Gök-Türk Kaganlığı devrelerine temas etmek üzere MÖ III. yüzyıl ile MS X. yüzyıl arasında Doğu Türkistan sahası hakkında bir tarihî coğrafya yazmaya teşebbüs ettik. Bunu yaparken sadece yıllıklara, seyahatnâmelere ve ansiklopedik ve kronolojik eserlere değil münhasıran coğrafya üzerine yazılmış pek çok ana kaynağa değinme imkânımız oldu. Ayrıca Doğu Türkistan'da yaptığımız saha araştırmalarıyla da en eski metinlerde tasvire konu olan yerleri bizzat müşahede ve tetkik edebildik.

Sadece ilgili devirlerde belli bir sahanın coğrafyasını resmetmek üzere tarihî coğrafyaya müracaat etmek haksızlık olur; bu ilim dalı tarih, coğrafya, iktisat, felsefe, sosyoloji, hukuk, ilahiyat, etnoloji, antropoloji, klimatoloji, jeoloji gibi ilim dalarına sayısız pencere açabilecek keyfiyettedir. Bu bakımdan Doğu Türkistan sahasına yönelik çalışmalarda tarihî coğrafyadan daha fazla istifade edilmelidir.

İncelenen yerleşimin, yerin, dağın veya suyun bugünkü adı madde başı gibi zikredilmiş, sonra ana kaynaklardaki adı, durumu ve coğrafyasına dâir bulunabilen malûmatlar mukayeseli bir şekilde tetkik edilmeye çalışılmıştır. Adlarda q yerine ḳ ve x yerine ḫ harfleri kullanılmıştır.

Tarihî metinlerdeki Çince işaretler için Wade-Giles ve modern adlar için ise Pinyin çevriyazım sistemi kullanılmıştır.

Sağladıkları burs sayesinde çalışmalarımı daha rahat yürütmemi sağlayan Türk Petrol Vakfı'na teşekkür ederim.

İlim hayatımda daima beni teşvik eden, desteklerini esirgemeyen muhterem hocamız Abdülkadir Donuk'a müteşekkirim. Ali Ahmetbeyoğlu ve Dinçer Koç hocalarım birer ağabey gibi yardımlarıyla her zaman yanımdaydılar. Danışmanım Mualla Uydu Yücel'e teşekkür ederim. Hocalarım Gülçin Çandarlıoğlu'na, Tuncer Baykara'ya, Osman F. Sertkaya'ya, Ayşe Gül Sertkaya'ya, Ahmet Taşağıl'a, Mahir Aydın'a, Saadettin Gömeç'e, İlyas Topsakal'a, İbrahim Akış'a, Hakan Aydemir'e, Mehmet Zeren'e, Hasan Demiroğlu'na, Ramazan E. Güllü'ye, Mustafa Tanrıverdi'ye ve yine Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın kıymetli mensuplarına ve D. Ahsen Batur'a teşekkür ederim. Adlarını yazamayacağım Çin'deki ve Doğu Türkistan'daki hocalarıma, arkadaşlarıma ve saha araştırmalarım esnasında her türlü yardımlarını gördüğüm asil Uygur halkına müteşekkirim. Anam Fatma Hanım ve babam Mareşal Bey'in emekleri için Allah razı olsun. Çalışmamın neşri için her türlü kolaylığı sağlayan Erol Kılınç, Kadir Yılmaz ve Ötüken Neşriyat çalışanlarına teşekkürü borç bilirim. Eşim Elvin Yıldırım'ın destekleri ve anlayışı ve biricik kızım Ülkü'nün usluluğu olmasaydı bu çalışmayı yapamazdım.

Kürşat Yıldırım
İstanbul

Giriş ve Kaynaklar

1. GİRİŞ

İnsanlık tarihinin en eski yerleşimlerinden biri olan bugünkü Doğu Türkistan toprakları tarihi, kültürü ve coğrafyasıyla bütün olarak ele alınması gereken bir sahadır. Tarihin en eski şehirlerinden bazıları bu yerde kurulmuştur. Bu şehirler birer ticaret ve aynı zamanda ilim, sanat, kültür ve din merkeziydiler. Bölgedeki ticaret yolları üzerinde kurulan şehirlerde dünyanın dört bir tarafından malların ticareti yapılıyor, Budacı keşişler bölgedeki tapınaklarda eğitim görüyor, ipek kumaş üzerine işlenen resimler imparatorluk saraylarını süslüyor ve esası Saka-Türk kültürü olan içtimaî bünye farklı kültürlerle temas ediyordu.

Bölgenin tarihî coğrafyası üzerine temellendirilen çalışmamız Hunlar ve Gök-Türkler dönemindeki coğrafyayı yeniden inşa etme üzerine kuruludur. Nitekim E. W. Gilbert'e göre "tarihî coğrafyanın asıl vazifesi geçmişin bölge coğrafyasını yeniden inşa etmektir."[1] Bunu yaparken kaynaklardaki malûmatları doğru okumak, silsileyi iyi izlemek, bölgeye dâir fizikî şartların tasvirine göre hareket etmek ve en mühimi kaydedilen yer, su veya dağların bugünkü konumunu ve adını tespit etmek gerekmektedir. Peki, bunu yapmanın faydası nedir?

Her şeyden önce siyasî tarihlerin coğrafya üzerine kurulu olduğu hatta eski devirlerde siyasetin bizatihi coğrafya üzerine kurulduğu unutulmamalıdır. Devletler hâkimiyetlerini "ülke" üzerinde kurarlar ve bu yüzden Doğu Türkistan tarihine dâir yapılan çalışmalarda "ülke" yâni toprağın yeri, sınırları ve hususiyetleri bilinmelidir.

İkinci olarak geçmişin coğrafyası öğrenilir. Doğu Türkistan'da zikrettiğimiz dönemlerdeki coğrafyayı bilmek her bakımdan kolaylık sağlar. O dönem-

[1] Osman Gümüşcü, *Tarihi Coğrafya*, Yeditepe Yay., İstanbul, 2014[3], s. 163.

deki dağları, ovaları, suları, bozkırları ve şehirleri bilmek tarihçinin muhayyilesini kuvvetlendirir ve daha sağlıklı tahliller zuhur eder.

Üçüncü olarak coğrafî tarih hakkında mâlumat sâhibi olunur. Doğu Türkistan'a dâir coğrafya araştırmalarında tarihten bugüne meydana gelen değişmeler kolaylıkla izlenebilir.

Dördüncü olarak mezkûr devir için bölgenin etnik haritasını çıkarmada tarihî coğrafyayı bilmek yardımcı olur. Bilhassa yayılma sahaları, göç yolları, ana yurt meseleleri, etnik menşe gibi hususların aydınlatılmasında kolaylık sağlar.

Beşinci olarak kültür tarihi çalışmalarında ilgili devirdeki bölgenin tabiat durumuna sanat, kültür, davranış kalıbı, gelenek-görenek bakımından hüküm vermek için müracaat edilebilir. İbn Haldun'un bu meyanda bugün de çok mühim olan tespitleri vardır: "Sıcak iklim ahalisi çabuk sevinir ve neşelenir, bu sevinç ve neşenin tesiri ile bunlarda hafiflik ve düşüncesizlik husule gelir… bu sıcaklık tesiri ile ahalisinin hayvanî ruhlarını harekete getirir ve bu harekete getirmenin bir sonucu olarak sıcaklık tenlerine yayılır, havası soğuk olan bu dağlarda ve dağların tepelerinde yaşayanlara nispetle sevinç ve neşeleri fazla olur… Mağrip Fas dağlarına yakın bulunduğu için havası soğuk olduğundan, ahalisini kaygulu ve gözlerini yere dikerek bakan ve dilsiz bir halde görüyorsun. Bunlar geleceği çok düşünürler, bunlar iki yıllık buğday ihtiyaçlarını önceden depolarında saklarlar."[2] Dolayısıyla coğrafya ve tabiat şartlarını bilmek davranışları, alınan kararları, âdetleri, inançları izah etmede bir vasıta temin eder.

Altıncı olarak tarih metinlerinde, bilhassa Çin kayıtlarında Çinli olmayan biri için çok mânâsız ve telaffuzu zor görünen yer, su, dağ adlarının bugünkü adını ve konumunu tespit etmek araştırılan sahanın berraklaşmasını sağlar, kafa karışıklığına engel olur, kaynaklardaki neye âit olduğunu ve neyi işaret ettiğini gösterir ve bu okuyucuyu da büyük bir zahmetten kurtarır. Böyle bir teşebbüsle çalışılan tarih toprağa basar, lüzumsuz değerlendirmelere, yakıştırmalara ve yanlış mülahazalara mani olur.

Yedinci olarak strateji çalışmalarında, milletlerin ve devletlerin kadim ideolojilerini, siyasetlerini anlamak için mutlaka tarihî coğrafyaya temas etmek lâzımdır. Çin'in Doğu Türkistan'a dâir emelleri, Doğu Türkistan'daki şehir devletlerinin manevraları böylece idrak edilebilir.

Sekizinci olarak bölgedeki Türklüğün, siyasî kültürün temelleri tarihî coğrafya vesilesiyle aydınlatılabilir. Meselâ tarihin incelediğimiz devirlerinde böl-

[2] İbn Haldun, *Mukaddime*, C. I, Çev., Z. Kadirî Ugan, M.E.B. Yay., İstanbul, 1989, s. 204-205.

ge halkının şehir devletleri hâlinde birbirinden ayrı yaşamaları, bugün dahi tesirlerini devam ettiren ve birlik duygusuna engel teşkil eden bir hakikattir.

Son olarak bölgedeki dinî durum tarihî coğrafyanın bilinmesiyle daha da netleşir. Bozkır sahası ile vaha sahaları arasında din anlayışları farklıdır. Meselâ Büyük Budacılık merkezlerinin Taklamakan Çölü'ne yakın ve hatta çöl ile iç içe olan yerlerinde, dindarlık ve dinî taassup hem mezkûr devirlerde hem de bugün varittir. Bugün bölgedeki mübarek İslâm dini kültürünün filizlerini Hindistan'dan kuzeydoğuya çıkan hac yollarının üzerindeki din kültüründe aramakta bir beis yoktur kanaatindeyiz.

İbrahim Kafesoğlu, tarih araştırmalarında üç kültür çevresini çok net olarak şöyle tasvir etmiştir: "Orman kavimleri "asalak" kültürü (avcılık, devşiricilik), ziraate elverişli yerlerde oturanlar "köylü" kültürünü (çiftçilik) ortaya koymuşlar, bozkırdakiler "çoban" kültürünü (besicilik) meydana getirmişlerdir."[3] Doğu Türkistan'ın coğrafya şartları sebebiyle yerleşik olan ilk sâkinlerinin tarihî coğrafyasını tespit etmek birçok meselenin hallini kolaylaştıracaktır.

Çalışmamızı iki ana bölüme ayırdık. İlk bölümün ilk kısmında Doğu Türkistan'ın incelediğimiz devirlerdeki tarihini vermeye ve böylece incelenecek konunun tarih zeminini atmaya gayret ettik. Sonra bölgenin coğrafî zeminini kurmak üzere umûmî coğrafyadan, yollardan, sıcaklık ve yağışlardan, düzlüklerden ve şehir yapılarından bahsettik. İkinci bölümde ise şehir, yerleşim ve yer mefhumlarını teorik olarak tartıştıktan sonra toplam on iki büyük bölge altında Doğu Türkistan'daki yerleşim ve yerlerin adlarını, tarihte ortaya çıkışlarını, coğrafyalarını, kültürlerini, tarihlerini ele almaya ve sonra yerleşimleri, yerleri, dağları ve suları tafsilatlı bir şekilde kaynakların imkân verdiği ölçüde incelemeye çalıştık.

2. KAYNAKLAR

a) Çin Kaynakları

Bugünkü Doğu Türkistan sahasının erken tarihini araştırmak için elimizde tarihî öneme ve ciddiyete sahip ana kaynak olarak sadece Çin kaynakları mevcuttur. Bahaeddin Ögel'in haklı olarak belirttiği gibi Çin kaynakları ordu için düzenlenmiş raporlardan doğmuştur. Bundan dolayı kesin ve sağlam-

[3] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul, 2005[26], s. 202; yine bu üç kültür arasında kültür, ordu, din vb. bakımından farklılıklar için bkz. *A.e.*, s. 270, 284, 287.

dır. Grek ve Roma kaynaklarında verilen bilgiler (özellikle Mo-tun'un babası T'ou-man'ın çağında Türkistan için) söylentilere dayanır.[4]

Bu kaynaklar şunlardır:

1- Shih Chi: 130 ciltlik bu eser, Han sülalesi devrinde yaşayan Szu Ma-Ch'ien (MÖ 145-86) tarafından yazılmıştır. Bu eser bir tür o devre kadar olan "Çin Genel Tarihi"dir.[5] Eser İmparator Huang'tan (MÖ 2679?) Han İmparatoru Wu'ya (MÖ 122) kadar 2636 yıl süren olayları ihtiva etmektedir. Biz çalışmamızda Szu Ma-ch'ien'in yazdığı esas nüsha ile beraber Chi-chieh, So-yin ve Cheng-i nüshalarını da içerisinde barındıran ve Zhong-hua Shu-ju yayınevi tarafından 1997'de Beijing'de basılan nüshayı esas aldık.

2- Han Shu: Pan-ku (MS 32-92) tarafından yazılan eser 120 cilttir. Pan Ku, MS 82'de yirmi yıllık bir çalışmanın ardından eserin yarısından fazlasını bitirmiştir. Bu sırada bazı siyasî nedenlerle hapse atılmış ve orada ölmüştür. Bunun üzerine eserin kalanını kız kardeşi Pan Ch'ao MS 111 yılında tamamlamaya muvaffak olmuştur. Han Shu, Önceki Han Devleti'nin (MÖ 206-MS 25) resmi sülale yıllığıdır. Bu eser MÖ 206-MS 23 yılları arasındaki olayları ihtiva etmektedir. Han Shu, daha sonra T'ang devrinde Yen Shih-ku (MS 581-645) tarafından şerh ve istinsah edilmiştir.[6] Çalışmamızda esas nüsha ile beraber, Yen Shih-ku tarafından düşülen haşiyeleri de içeren ve Zhong-hua Shu-ju yayınevi tarafından 1997'de Beijing'de basılan nüsha kullanılmıştır.

3- Hou Han Shu: Sung devrinde Fan-yeh (MS 398-445) tarafından yazılan 120 ciltlik bir eserdir. Sonraki Han Devleti'nin resmi sülale yıllığı olarak MS 25-220 yılları arasındaki devreyi ihtiva etmektedir. Fan-yeh eserin 90 ciltlik kısmını tamamladıktan sonra öldürülmüştür. Sonradan Liang sülalesi devrinde (MS 502-556) Liu-chao, 3. yüzyılda Szu Ma-piao tarafından yazılan Hsü Han Shu'dan 30 ciltlik kısmı Hou Han Shu'ya ekleyip haşiyeler düşerek eseri tamamlamıştır ki bu ikinci bir kitap gibi addedilmiş ve Hou Han Shu Chih 後漢書志 adı verilmiştir. Eser, Li Hsien (MS 654-684) başkanlığındaki bir heyet tarafından şerh ve istinsah edilmiştir. MS 25-220 yılları arasındaki olayları ihtiva eden bu eser çalışmamızla doğrudan alâkalı bölümleri içermektedir. Bilhassa "Hsi-yü" adıyla yer alan 88. cildi çok mühimdir. Bunun yanında çalışmada bölüm ve sayfa numaraları gösterilmiş olan biyografiler hayli zengin malumatlar vermektedir. Çalışmamızda Hou Han Shu'nun esas nüshası ile

---

4 Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, C. I, Ankara, 1981, s. 181.

5 T'ang-chi, "Türk Tarihine Âid Çin Kaynakları", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Nu: 2'den ayrı basım, İstanbul, 1971, s. 182.

6 Bkz. A. F. P. Hulsewé-M. A. N. Loewe, *China in Central Asia: The Early Stage 125 BC-AD 23*, Leiden, 1979, s. 39 vd.

beraber, Li Hsien tarafından düşülen haşiyeleri de içeren ve Zhong-hua Shu-ju yayınevi tarafından 1997'de Beijing'de basılan nüsha esas alınmıştır.

4- San Kuo Chih: Wei (220-280), Shu Han (221-263) ve Wu (222-280) devletlerinin resmi sülale yıllığı olan bu eser Chin sülalesi devrinde Ch'en-shou (MS 233-297) tarafından yazılmıştır. Bu eser, Wei kitabı 30, Shu Han kitabı 15 ve Wu kitabı 20 cilt olmak üzere toplam 65 cilttir. Esere P'ei Sung (MS 372-451) tarafından haşiyeler düşülmüştür. Çalışmamızda P'ei Sung'un haşiyelerini de ihtiva eden nüshanın Zhong-hua Shu-ju yayınevi tarafından 1997'de Beijing'de yapılan baskısı kullanılmıştır.

5- Wei-lüeh: Yü Huan tarafından 3. yüzyılda yazılan eser resmi sülale yıllığı olmamasına rağmen çok mühim bilgiler içermekte ve 239-265 yılları arasındaki olayları ihtiva etmekteydi. Ne yazık ki eserden bugüne sadece Bugünkü Doğu Türkistan topraklarına dair "Batı Jung'ları" bölümü kalmıştır. Doğrudan konumuzla alakalı olan bu bölüm, San Kuo Chih'ın 30. cildinin 1 numaralı haşiyesinde yer almaktadır (s. 858-863).

6- Sung Shu: Bu kaynak Çin'de V. yüzyılın başlarından VI. yüzyılın sonlarına kadar süren Güney Sülâleleri devrinde hüküm süren Sung Sülâlesi'nin resmî sülâle yıllığıdır ve 420-479 yılları arasındaki hadiseleri ihtiva eder. Eser Güney Ch'i Devleti'nde (479-502) memur Shen Yüeh tarafından 492-493 yıllarında yazılmıştır. 100 ciltlik eserin bazı bölümleri kayıp olmuş ve daha sonraları bunlar yeniden yazılmıştır. Çalışmada Zhong-hua Shu-ju baskısı esas alınmıştır.

7- Pei Ch'i Shu: 550-577 yıllarında Çin'de hüküm süren devletlerden biri olan Kuzey Ch'i Sülâlesi'nin yıllığıdır. T'ang Sülâlesi devrinin tarihçisi Li Pai-yao tarafından 636 yılında tamamlanmıştır. Toplam 50 cilt olan eserin Zhong-hua Shu-ju baskısına müracaat edilmiştir.

8- Liang Shu: Çin'de devlet kurmuş sülâlelerden Liang Sülâlesi'nin (502-587) yıllığı olan kaynak Yao Szu-lien tarafından 635'te tamamlanmıştır. Çalışmada Zhong-hua Shu-ju baskısından istifade edilmiştir.

9- Chin Shu: Chin Sülâlesi'nin 265-420 yıllarını ihtiva eden mühim bir kaynaktır. Fang Hsüen-ling başkanlığındaki bir heyet tarafından 648 yılında tamamlanmıştır. Bu yıllık yazılırken bolca arşiv malzemesi ve resmî evraka müracaat edilmiştir. 130 cilttir. Zhong-hua Shu-ju baskısı kullanılmıştır.

10- Pei Shih: Çin'in tarihinin resmî 24 yıllığından biri olan bu kaynak 100 cilttir ve 386-618 yıllarındaki hadiseleri kaydetmektedir ve Li Ta-shih tarafından 643'te başlayan yazımı başka tarihçilerin de ilâveleriyle 659'da tamamlanmıştır. Zhong-hua Shu-ju baskısına bakılmıştır.

11- Wei Shu: Tarihçi Wei Shou tarafından 551 yılında yazımına başlanan kaynak 554'te tamamlanmıştır ve Tabgaçların resmî sülâle yıllığı olarak 386-550 yıllarındaki hadiseleri kaydetmiştir. Aslında kaynak 114 cilt idi fakat bazı bölümleri kaybolunca Pei Shih'dan alınmak suretiyle kayıp bölümler tekrar yazılmıştır. Zhong-hua Shu-ju neşri kullanılmıştır.

12- Chou Shu: Hsien-pei/Çinli Kuzey Chou Sülâlesi'nin resmî sülâle yıllığı olan bu kaynak Ling-hu Te-fen tarafından 636'da tamamlanmıştır. Toplam 50 cilttir. Zhong-hua Shu-ju neşrinden istifade edilmiştir.

13- Ch'iu T'ang Shu: 941 yılında Sonraki Chin Devleti'nin bânisi Shih Ching-t'ang 941 yılında bu eserin yazılmasını emretti. Başta eseri yazan heyetin başında Chao Ying varsa da sonraları Liu Hsü onun yerine geçti ve 945 yılında 200 ciltlik Ch'iu T'ang Shu yâni Eski T'ang Kitabı Chin Devleti Hükümdarı Ch'u'ya sunuldu. Arşiv vesikalarına dayanan bu ilk nüshanın bazı bölümlerinin kaybolduğu ve diğer bazı tarih kitaplarından istifade ederek bu boşluğu doldurduğu bilinmektedir. Kaynak T'ang Sülâlesi'nin (618-907) resmî yıllığıdır. Zhong-hua Shu-ju nüshası esas alınmıştır.

14- Hsin T'ang Shu: T'ang Sülâlesi'nin resmî yıllığı olan bu eser Outang Hsiu ve Sung Ch'i başkanlığındaki bir heyet tarafından 225 cilt olarak hazırlanmıştır. Chi'u T'ang Shu'nun yetersiz olduğuna inanan Sung Devleti Hükümdarı Jen Tsung 1044 yılında yeni bir "T'ang Kitabı" yazılmasını emretti ve eser 1060 yılında tamamlandı. Bu kaynağın bilhassa "Coğrafya Kayıtları" bahsi bizim için çok önemlidir. Zhong-hua Shu-ju baskısına müracaat edilmiştir.

15- Chin Shih: Çin'e hâkim olan Moğol Yüan Sülâlesi tarihçisi Toḳto'a başkanlığındaki bir heyet tarafından 1343'de yazılan Chin Sülâlesi'nin (1115-1234) resmî yıllığıdır. Kaynak Chin Sülâlesi'nin arşiv kaynaklarına ve yine Yüan Hao-wen ve Yang Huan gibi tarihçilerin hususî çalışmalarına dayanması bakımından ayrı bir ehemmiyeti haizdir. Zhong-hua Shu-ju baskısıa bakılmıştır.

16- Sung Shih: Sung Sülâlesi'nin (960-1279) resmî yıllığı olan kaynak 1343'de yine Yüan Sülâlesi tarihçisi Toḳto'a ve Alutu başkanlığındaki bir heyet tarafından kaleme alınmıştır. Toplam 496 cilttir. Zhong-hua Shu-ju baskısı kullanılmıştır.

17- Yüan Shih: Ming Sülâlesi'nin tarih dairesinde Sung Lien başkanlığındaki bir heyet tarafından 1370 yılında kaleme alınan Çin'deki Moğol Yüan Sülâlesi'nin resmî yıllığıdır. Bu yıllık ananevî Konfüçyüscü tarih geleneğini bırakmış ve yeni bir metotla yazılmıştır. Toplam 210 cilttir. Zhong-hua Shu-ju baskısından istifade edilmiştir.

18- Ming Shih: 332 ciltlik bu devasa külliyat, Ming Sülâlesi'nin (1368-1644) resmî yıllığıdır. Chang T'ing-yü başkanlığındaki bir heyet tarafından 1739'da tamamlanmıştır. Kaynağın bilhassa coğrafya bölümleri çalışmamızda oldukça fazla kullanılmıştır. Zhong-hua Shu-ju neşri kullanılmıştır.

19- Tzu Chih T'ung Chien: Szu Ma-kuang (1019-1086) tarafından hazırlanan bu kronolojik eser MÖ 402 yılından başlayıp MS 959 yılına kadar geçen hadiselerin tam bir kronolojik listesini vermektedir. 320'den fazla kaynak taranarak 1084 yılında 19 yıllık bir çalışmadan sonra tamamlanmıştır.[7] Esere 13. yüzyılda Hu San-sheng (1230-1302) tarafından haşiyeler düşülmüştür. 294 cilt halindeki bu eserde MS 73-108 yıllarına ait hiçbir yerde bulunmayan bazı bilgiler mevcuttur. Eserin haşiyeli baskısı 1997 yılında Zhong-hua Shu-ju yayınevi tarafından Beijing'de yapılmıştır; çalışmamızda bu baskıyı kullandık.

20- T'ung Tien: Wei Shu'nun Doğu Türkistan'ı (Çin kaynaklarında "Hsi-yü") konu edinen kayıp bölümlerini da içermesi[8] açısından önemli olan bu eserin yazarı Tu-yu (735-812), bir yazara göre İbn Haldun kadar şümullü siyasî bakış açısına sahiptir.[9] Ansiklopedi mahiyetindeki 200 ciltlik bu mükemmel eser, 801 yılında tamamlanmıştır.[10] 191-193. ciltleri Doğu Türkistan'a dair başlangıçtan 800'lere kadar tafsilatlı bilgiler vermektedir. Oldukça orijinal bir kaynak olan bu eserin Zhong-hua Shu-ju yayınevi tarafından 2003 yılında Beijing'de yapılan 4. baskısından (1. baskı 1981) faydalanılmıştır.

21- T'ai P'ing Yü Lan: Li Fang (925-996) başkanlığındaki bir heyet tarafından 977-983 yıllarında yazılan ansiklopedik mahiyetteki eser 1000 cilttir. Eserin çok fazla sayıda kaynak taranarak oluşturulduğu görülmektedir. Eserin 792-798. ciltleri Doğu Türkistan'a (Hsi-yü) ayrılmıştır. Eserin Shang-wu yayınevi tarafından 1997 yılında Taipei'de yapılan baskısı kullanılmıştır.

22- Ts'e Fu Yüan Kuei: Wang Ch'in-jo başkanlığındaki bir heyet tarafından 1005-1013 yıllarında yazılmış takriben bin yıllık olayları içeren çok kapsamlı bir ansiklopedik eserdir. 1000 ciltlik eserin 957-958. ciltlerinde bugünkü Doğu Türkistan'da kurulmuş olan şehir devletleri hakkında bilgiler verilmiştir. Eserin Zhong-hua Shu-ju yayınevi tarafından 1982 yılında Beijing'de yapılan baskısına müracaat edilmiştir.

---

7 Han Yu-shan, *Elements of Chinese Historiography*, California, 1955, s. 50; A. F. P. Hulsewé, *a.g.e.*, s. 43.

8 C. Czegledy, *Turan Kavimlerinin Göçü*, çev., G. Karaağaç, İstanbul, 1999, s. 161.

9 R. G. Hoyland, *Seeing Islam As Others Saw It: A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam (Studies in Late Antiquity and Early Islam)*, Princeton, 2001, s. 244.

10 E. Balazs, "L'Histoire Comme Guide de La Pratique Bureaucratique (Les Monographies, Les Encyclopédies, Les Recueils de Statuts", *Historians of China and Japan*, ed., W. G. Beasley-E. G. Pulleyblank, London, 1961, s. 90 vd.

23- T'ung Chih: Cheng Ch'iao (1104-1162) başkanlığındaki bir heyet tarafından 1161 yılında tamamlanan ansiklopedik mahiyetteki bu eser 200 ciltten oluşmaktadır. Oldukça tafsilatlı, tarihî ve edebî bakımdan da yüksek değere sahip[11] olan eserin kendisinden sonraki (özellikle Mançu devrindeki (1616-1911)) tarihçileri etkilediği bilinmektedir.[12] Eserin 196. cildi "Hsi-yü" yani "Doğu Türkistan" hakkında bilgi vermektedir. Çalışmamızda eserin Shang-wu yayınevi tarafından 1935 yılında Shanghai'da yapılan baskısı kullanılmıştır.

24- Wen Hsien T'ung Kao: Ma Tuan-lin (1245-1322) tarafından 1317 yılında tamamlanan eserin T'ung Tien'i model alarak yazıldığı anlaşılmaktadır. 348 cilt olan eserin 336-339. ciltleri bugünkü Doğu Türkistan coğrafyası hakkında kendi devrine kadar olan en eski bilgileri sunmaktadır. Eserin Zhonghua Shu-ju yayınevi tarafından 2006 yılında Beijing'de yapılan 5. baskısı (1. baskı 1986) kullanılmıştır.

25- Huang Yü Hsi Yü T'u Chih: Çin İmparatoru Kao Tsung Doğu Türkistan'ı ele geçirdikten sonra daha geniş bir saha araştırması için heyetler teşkil etmiş bu maksatla He Kuo-tsung 21 Mart 1756'da Mingantu, Fu-te ve Portekizli Cizvit papazlar Felix Da Rocha ve Joseph d'Espinha ile yola çıkmışlardır. Ha-ch'ing-a ve Nu-san bölgede çalışmalara çoktan başlamışlardı. Nu-san ve d'Espinha Barköl'den batıya ilerlemişler, İli'yi geçmişler, oradan kuzeye gidip Ebi Nur, Baytak, Ḳaptak ve diğer yerleri incelemişlerdir. He Kuo-tsung, Ha-ch'ing-a ve Da Rocha ise Barköl'den güneybatıya doğru yola çıkmışlar, Bugda Dağı ve Erin Ḫabirga Dağı üzerinden Turfan, İlalık ve Ḳaraşeher'e ilerleyerek ve Ḳaydu Göl Yulduz havzalarında çalışmışlardır.[13]

Mingantu, Da Rocha ve d'Espinha'ya katılan Wu Lin-t'ai ve Te Pao ile teşkil edilen yeni bir heyet 1759 yılının 5. ayında Pekin'den yola çıkmış ve 11 ay sonra geri dönmüştür. Bu sürede heyet Kuça, Aḳsu, Ḳaşḳar, Yarkend, Ḫoten ve oradan hareketle Wakhan, Bolor ve Bedekşan üzerinden Andican ve Taşkent'e kadar gitmiştir. Bu tetkikler neticesinde Huang-yü Ch'üan-lan-t'u 皇 與 全 覽 圖'ya ilaveler yapılmış, böylece Ch'ien-lung Shih-san-p'ai-ti-t'u 乾 隆 十 三 排 地 圖 adlı tafsilatlı harita ortaya çıkmıştır.[14]

---

[11] Bkz. Si Han, "A Chinese Word on Image – Zheng Ḳiao (1104-1162) and His Thought on Images", *Gothenburg Studies in Art and Architecture*, Nu: 25, Göteborg, 2008.

[12] P. Demiéville, "Chang Hsüeh-Ch'eng and His Historiography", *Historians of China and Japan*, s. 183.

[13] K. Enoki, "Researches in Chinese Turkestan During the Ch'ien-lung 乾 隆 Period, with Special Reference to the Hsi-yü-t'ung-wen-chih 西 域 同 文 志", *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, 14, 1955, s. 10.

[14] Enoki, *a.g.m.*, s. 11.

Böylece Huang-yü Hsi-yü T'u-chih 皇與西域圖志 (İmparator Toprakları Batı Bölgeleri Harita Kayıtları) adlı eser tamamlanmış ve 1761 yılının Temmuz ayında imparatora sunulmuştur.

26- Ch'in Ting Hsi Yü T'ung Wen Chih: Mançu İmparatoru Kao Tsung Doğu Türkistan'ı ele geçirmeden önce bölgeye dâir tarih ve coğrafya çalışmalarını başlatmıştır.[15] Bu maksatla bölgeye dâir Han (MÖ 206-MS 220) ve T'ang (618-907) devirlerindeki kayıtlarla uyumlu yeni bir eser yazması için E Jung-an 鄂容安 adlı memuru görevlendirdiyse de müellifin bu ağır işin altından kalkamayacağını anlamış ve görevi Liu T'ung-hsün 劉統勳'a tevdi etmiştir. Bölgede saha araştırmaları yapmak üzere görevi devralan Liu T'ung-hsün'a He kuo-tsung 何國宗 eşlik etmiştir. Liu T'ung-hsün bir süre sonra azledilmiş ve eserin yazılma işi sadece He kuo-tsung'a bırakılmıştır. Böylece yazılan Huang Yü Hsi Yü T'u Chih adlı eserin çok mühim coğrafya ve tarih malûmatları içerse de yetersiz kaldığı hemen anlaşılmıştır. Çok geçmeden ch'ien-lung saltanat devresinin 28. yılında (1763) Hsi-yü T'ung-wen-chih 西域同文志 da imparatora sunulmuştur. Eserin ilk nüshasını yazan komisyonun başında Fu Heng 傅恆 ve ikinci nüshasını yazanınkinin başında ise Ying Lien 英廉 vardı.[16] Eserin tamamen saha araştırmasına dayanarak yazıldığı bilinmektedir. Eserin neşir tarihine dâir 1766,[17] 1772[18] ve 1782[19] tarihleri de verilse de imparatora sunulma tarihini esas almakta fayda vardır.

Ch'in Ting Hsi Yü T'ung Wen Chih 欽定西域同文志 adındaki Ch'in-ting 欽定 "Hükümran Tarafından Yazdırılan"; Hsi-yü西域, "Batı Toprakları" yâni Doğu Türkistan; T'ung 同 "Ortak veya Cihanşümul"; Wen 文 "Edebiyat veya Dil" ve nihayetinde Chih 志 ise "Kayıt" demektir. Böylece kaynağın adının Türkçeye "Hükümran Tarafından Yazdırılan Batı Bölgeleri Ortak Dil Kayıtları" olarak tercüme edilmesi mümkündür.

Toplam 24 ciltten müteşekkil kaynakta her bir ad önce Mançuca yazılmakta, sonra Çince yazılışı ve adın Çincede etimolojik izahatı ve yine eğer varsa tarih malûmatları sunulmaktadır. Bir sonraki sütunda Çince adın Çin işaretleriyle hece ve sesi verilmektedir; böylece farklı seslerle okunabilen bazı Çin işaretlerinin yaratacağı karışıklığın önüne geçilmiş olmaktadır. Sonraki

---

[15] P. C. Perdue, *China Marches West: The Ḳing Ḳonḳuest of Central Asia*, Cambridge, 2005, s. 476.

[16] K. Enoki, "Researches in Chinese Turkestan During the Ch'ien-lung 乾隆 Period, with Special Reference to the Hsi-yü-t'ung-wen-chih 西域同文志", *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, 14, 1955, s. 8.

[17] Perdue, *a.g.e.*, s. 476.

[18] Enoki, *a.g.m.*, s. 30.

[19] E. S. Rawski, "Ḳing Publishing in Non-Han Languages", *Printing and Book Culture in Late Imperial China*, Ed., C. J. Brokaw-Kaiwing Chow, California, 2005, s. 315..

sütunlarda adın sırasıyla eski Uygur alfabesi ile Moğolca, Tibet alfabesi ile Tibetçe, Moğol Todo alfabesi ile Moğolca (veya Kalmıkça) ve nihayet Arap alfabesi ile Uygurca karşılıkları sunulmaktadır.

Bu kaynak tarafımızdan *Doğu Türkistan'ın Yer Adları Ch'in-Ting Hsi-Yü T'ung-Wen-Chih* 欽 定 西 域 同 文 志 *(1763) Metin-Sözlük-Dizin* başlığıyla neşredilmiştir.[20]

27- Shang Hai Ching: MÖ IV. yüzyıldan beri türlü versiyonları kaleme alınan bu kaynak MÖ devirlerdeki Çin ve etrafı hakkında bazı coğrafya malûmatları vermektedir. 1782'de tamamlanan Szu-k'u Ch'üen-shu Külliyatı içindedir. Zhe-chiang Üniversite Kütüphanesi nüshası ile Guizhou'da 1992'de basılan haşiyeli metne müracaat edilmiştir.

28- Shui Ching Chu: 40 ciltlik bu eser Üç Sülâle Devri'nde (MS 220-280) yaşamış Sang Ch'in tarafından yazılmıştır. Kaynakta 137 ırmak ve etrafındaki bölgeler tasvir edilmektedir. 1782'de tamamlanan Szu-k'u Ch'üen-shu Külliyatı içindedir. Çalışmamızda Zhe-chiang Üniversite Kütüphanesi nüshası ve yine Shi-dai-wen-yi Yayınları tarafından 2001'de Beijing'de basılan nüshadan istifade edilmiştir.

29- Ta T'ang Hsi Yü Chi: Hsüan Tsang Seyahatnâmesi olarak bilinen bu eser, Budist keşiş Hsüan Tsang'ın (602-664) Doğu Türkistan ve Hindistan topraklarına yaptığı seyahatin notlarıdır. 12 ciltlik bu eser, 1782'de tamamlanan Szu-k'u Ch'üen-shu Külliyatı içindedir. Zhe-chiang Üniversite Kütüphanesi nüshası ve Tokyo Üniversitesi'ndeki Taisho Tripitaka nüshası ile Ta T'ang Hsi Yü Chi Chiao Chu, Haz., Ji Xian-lin, Zhong-hua-shu-ju Yay., Beijing, 1985 künyeli şerhli eser kullanılmıştır. Bu kaynak üzerine Erkin Ekrem tarafından *Hsüan-Tsang Seyahatnamesi'ne Göre Türkistan* başlığıyla doktora tezi hazırlanmıştır.[21]

30-Hui Ch'u Ch'ien Lu: 981 yılında Uygurlara gönderilen ve Doğu Türkistan'dan geçen Wang Yen-te adlı Çinli elçinin Seyahatnâmesi'nin yer aldığı bu kaynağın Shanghai'da Zhong-hua Shu-ju tarafından 1961'de basılan neşri kullanılmıştır. Özkan İzgi'nin bu kaynak üzerine bir çalışması bulunmaktadır.[22]

---

[20] Kürşat Yıldırım, *Doğu Türkistan'ın Yer Adları Ch'in-Ting Hsi-Yü T'ung-Wen-Chih* 欽 定 西 域 同 文 志 *(1763) Metin-Sözlük-Dizin*, Kesit Yay., İstanbul, 2015.

[21] Erkin Ekrem, *Hsüan-Tsang Seyahatnamesi'ne Göre Türkistan*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2003.

[22] Özkan İzgi, *Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*, TTK Yay., Ankara, 1989.

31- Yüan He Chün Hsien T'u Chih:: Li Chi-fu tarafından 806-820 yılları arasında yazılan ve daha sonraki devirlerde üzerine ilaveler ve şerhler yapılan bu kaynak Çin'in en eski ve en şümullü coğrafya eseridir. Eser 40 ciltten oluşmaktadır. XI.-XII. yüzyıllarda haritaların da içinde olduğu 19, 20, 23, 24, 35 ve 36. ciltler kaybolmuştur. Eserde hiçbir yerde rastlanmayan coğrafya malûmatları mevcuttur. Zhong-hua-shu-ju Yayınevi tarafından 1983'te Beijing'de neşredilen nüshadan istifade edilmiştir.

32- Lo-yang Ch'ieh-lan Chi: Sung Yün Seyahatnâmesi'dir. Seyyahın 518 yılında Çin payitahtından başlayıp Türkistan'dan geçen güzergahının notlarında mühim malûmatlar bulunmaktadır. Kaynağın *Taishō Shinshū Daizōkyō* (Tokyo, 1922-1933, C. 51, Metin 2092. S. 999-1022 [0999a01-1022b20]) külliyatındaki nüshası ve yine Yang Yung'un (*Lo-yang Ch'ieh-lan Chi Chiao-chien* (洛陽伽藍記校箋, Haz., Yang Yung, Zhonghua Shuju, Beijing, 2006) şerhli nüshasından istifade edilmiştir. Seyahatnâmenin Doğu Türkistan'a dâir kısmı tarafımızdan çalışılmıştır.[23]

33- Fa Hsien Chuan: Fa Hsien Seyahatnâmesi'dir. 400 yılında Çin'den başlayıp Türkistan topraklarından geçen seyyah görüp duyduklarını kaleme almıştır. *Taishō Shinshū Daizōkyō* (Tokyo, 1922-1933, C. 51, Metin 2085, s. 857 (0857a04-0857c28)) külliyatındaki metinle beraber Zhang Xun'un (*Fa Hsien Chuan Chiao-chu*, Haz., Zhang Xun, Shanghai, 1986) şerhli metnine de müracaat edilmiştir. Bu seyahatnâmenin Doğu Türkistan'a dâir kısmı tarafımızdan neşredilmiştir.[24]

b) Grek Kaynakları:

Grek kaynaklarının derli toplu bir mahiyette olmadığı bilinmektedir. Herodot (MÖ 484-425), Prokennoslu Aristeas'ın MÖ 670 yılında yazdığı eserinden faydalanarak Doğu Türkistan'a giden kuzey yolu hakkında ilk yazılı bilgileri MÖ 430 yılında aktarmaktadır.[25] Pliny (Gaius Plinius Secundus, MS 23-79) eseri Naturalis Historia'da bugünkü Türkistan sahası hakkında bazı bilgiler vermiştir.[26] Strabo (MÖ 63-MS 24) ise eseri Geographia'nın XI. cildini Asya kıtasına ayırmış ve bugünkü Türkistan sahasındaki yollar ve kavimler

[23] Kürşat Yıldırım, "Sung Yün'ün Türkistan'da Seyahati", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/1, 2015, s. 281-300.

[24] Kürşat Yıldırım, "Fa Hsien'in Türkistan'da Seyahati", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XV/1, 2015, s. 45-58.

[25] Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev., M. Ökmen, İstanbul, 2002[2], IV. Kitap, 17-27.

[26] Pliny, *Natural History*, İng. çev. H. Rackham, London, 1947, Kitap VI, XIV-XXI.

hakkında bilgiler vermiştir.[27] Claudius Ptolemaeus'un (Ptolemy veya İslam dünyasında bilinen adıyla Batlamyus, MS 90-168) yazdığı Geographia, MS II. yüzyılın en mühim coğrafî eseri olarak kabul edilmektedir. Ptolemaeus, bugünkü Batı ve Doğu Türkistan hakkında bazı dağınık ve muğlâk bilgiler vermektedir.[28] Yine Ammianus Marcellinus (MS 325-391) yazdığı *Tarih*'te bugünkü Türkistan sahasına dair bazı tarifler vermektedir.[29] Ancak bu verilen bilgilerin birbirini tutmadığı hatta bazılarının yanlış olduğu bilinmektedir. Grek kaynaklarının batıdan doğuya doğru yaptıkları tariflerde Aral Gölü ve Hazar Denizi'ni kuzey okyanusunun körfezi sanıyorlardı ki bu inanış Bizans devrine kadar devam etmiştir. Bunun yanında Tarais (yani Don) ve Jaxates (Seyhun) adlarının aynı ırmağı ifade ettiği görüşü de yaygındı.[30] Yine Grekler Aral Gölü hakkında bilgi sahibi değillerdi.[31] Verilen bilgiler oldukça efsanevîdir[32] ve ilmî kaynak olarak kullanırken çok dikkatli olmak gereklidir.

---

27 Strabo, *The Geography of Strabo*, İng. çev., H. L. Jones, Cambridge, 1944, XI. Kitap, VIII. Kısım.

28 Ptolemy, *Geographia*, V.-VII. Kitap'tan aktaran H. Yule, *Cathay and the Way Thither*, C. I, London, 1866, s. 147-152.

29 Ammianus Marcellinus, *Roman History*, İng. çev., C. D. Yonge, London-Bohn, 1862, XXIII. Kitap, VI. kısım.

30 Czegledy, *a.g.e.*, s. 28.

31 E. Buharalı, "İstahri ve İbn Havkal'ın Haritalarına Göre Maveraünnehr", *TDA*, Nu: 99, İstanbul, 1995, s. 35.

32 "Keçi ayaklı adamlar", "Griffon kuşları" gibi; Herodotos, *Herodot Tarihi*, IV. Kitap, 17-27